

مروری کنجکاوانه بر اعمال حج در مکه!

جمشید جمشیدی

انگیزه نگارش این نوشتار کوتاه مقاله مهم مفصل 29 صفحه ای استاد ایچی ایموتو¹ است که در شماره 9 مجله ایران شناسی² دانشگاه اوساکا بخش زبان فارسی منتشر شده است. استاد ایموتو در این مقاله ضمن شرح مختصر از فرازهای مرسوم سنت حج در مکه و کعبه به تاریخ این مراسم قبل از اسلام می پردازد و با مرور مراسم مشابه عمل طواف در فرهنگ های گوناگون جهان به تعبیرات و انگاره های همانندی اشاره می کند که قادرند گره از مفاهیم رایج کنونی در سنت حج کعبه بگشایند.

لازم می دانم پیش از معرفی مقاله ی استاد به شرح مختصری از اعمال سنتی حج در مکه به پردازم به امید این که پیش زمینه ای مناسب برای درک بهتر نظریه ی او برای خواننده بشود. اعمال حج در شهر مکه برگزار می شود. حج به معنای قصد و عزم برای حرکت بسوی مقصود که همانا مکه است. شهر مکه یکی از شهرهای منطقه حجاز است که در کناره ی جنوب شرقی دریای سرخ قرار گرفته است (فرتور 1). منطقه حجاز از عصر باستان سرزمین خشک و بی آبی بوده است که کوه های بسیار نیز در آن مشاهده می شود. از دوران باستان منبع آب این منطقه از راه حفر چاه ها تامین می شده است. در مکه هم چاه های زیادی وجود دارد و چاه زمزم که در مسجداالحرام در جوار کعبه قرار دارد یکی از چاه های معروف این شهر شمرده می شود.

فرتور 1 نقشه عربستان سعودی

¹ 井本英一 (Ei-ichi Imoto)

² ایران‌شناسی (2013) 第9号: 聖域周回の起源、P15-43 (Imoto Eiichi, Origin of the Circumambulation as Seen at the Kaaba of Mekka, 2013, 15-43)

حج دو نوع عمره و حج تمتع وجود دارد که در این جا تنها به حج تمتع یا حج بزرگ (رسمی) می پردازم که رابطه آن با مقاله ذکر شده تنگاتنگ است. حج تمتع یکبار در سال و در زمان خاص به گونه ای فراگیر جهانی بر گزار می شود. برگزاری حج در تاریخ مشخص بین 9 تا 14 ذی الحجه (24 تا 29 مهر یا 15 تا 20 اکتبر) با شرکت بیش از دو میلیون بازدید کننده در سال از سراسر جهان به حج تمتع ویژه گی خاصی بخشیده است که در حج عمره دیده نمی شود.

احرام³ - اولین رسم یا عمل واجب حج مُحرم شدن به لباس سفید متحدالشکلی است که تمام بدن فرد را می پوشاند و نماد پاکی و عاری از حرامات است. ملبس به لباس متحدالشکل شدن به محو هر گونه تفاوت و تفکیکاتی تعبیر می شود که احیاناً می تواند در میان زائرین وجود داشته باشد. اگر چه تفاوت های ظاهری را می توان با لباس متحدالشکل بطور موقت پنهان کرد، اما حذف تفاوت های باطنی حتا بطور موقت کار ساده ای بنظر نمی آید اگرچه نیت خلوص و عبودیت در سنت حج بسیار تاکید شده است. موضوع دیگر قابل توجه سبب انتخاب رنگ سفید لباس احرام است که در منابع از آن یادی نشده است. معبدان و پیروان آئین زرتشتی در موقع ادای مناسک در مقابل آتش جاویدان لباس سفید همراه با ماسک می پوشند. آیا می تواند انتخاب لباس سفید در آئین زرتشتی که نماد پاکی و تقوا شمرده می شود سرچشمه سنت احرام حج باشد (فرتور 1)؟ این موضوعی است شایسته تمرکز و بررسی.

فرتور 1 راست: احرام، چپ: موبد زرتشتی در حال عبادت در مقابل آتش جاویدان

وقوف در عرفات - دومین عمل حج وقوف در عرفات است. دامنه ی کوه عرفات در 12 کیلومتری مسجد الاحرام قرار دارد و زائرین مجبور هستند تا ظهر روز نهم ذیحجه به عرفات برسند و تا مغرب همان روز که شب عید قربان است در آن جا توقف کنند (فرتور 2). در منابع سبب وقوف در عرفات بروشنی توضیح داده نشده است. ظاهراً خود عمل توقف در عرفات مراد است. به خود آمدن و گناهان خود را برانداز کردن و تمایل به توبه و احیاناً دعا خواندن (دعای اباعبدالحسین و امام زمان) می تواند مشغولیات لحظات وقوف در عرفات باشد.

³ <http://www.leader.ir/langs/learning/haj/index.php>

فرتور 2 جماعت زوار در عرفات

استاد ایموتو رسم وقوف در عرفات را یادگار اقوام سامی می داند که قبل از نو شدن سال با اقرار به وجود گناهان خود و شکست در مقابل خدا احیای خود را در سال نو طلب می کنند.

وقوف در مشعرالحرام- سومین عمل حج وقوف در مشعرالحرام (یا مُزدلفه) است. تا طلوع خورشید در مشعرالحرام وقوف می کنند و از این محل است که سنگ ریزه (ریگ) جمع می کنند تا در عمل بعدی حج از آن استفاده کنند.

مربوطه:

ویدئوی

http://wn.com/%D9%85%D9%86%D8%A7%D8%B3%DA%A9_%D8%AD%D8%AC_%D9%88%D9%82%D9%88%D9%81_%D8%AF%D8%B1_%D9%85%D8%B4%D8%B9%D8%B1_%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B1%D8%A7%D9%85

رَمی جمره عَقَبَه- زائرین در روز دهم ذیحجه (عید قربان) به منا می رسند و چهارمین عمل حج را انجام می دهند. در منا سه ستون تعبیه شده است. ستون های به ترتیب به جمره اولی، جمره وسطی و جمره عَقَبی وجود دارند. زائرین باید به ستون آخری یا جمره عَقَبی که نشانه شیطان است هفت سنگ ریزه پرتاب کنند. سنگ ریزه ها باید ناب باشد، قبلا مورد استفاده قرار نگرفته باشند و حتما هفت بار به ستون برخورد کند (فرتور 3).

فرتور 3 رمی جمره در منا

در متون اسلامی حکایت می شود که ابراهیم زمانی که می خواسته است فرزند خود اسماعیل را در برابر خدا قربانی کند شیطان بارها مانع او می شده است، ولی هر بار ابراهیم برای انجام وظیفه خود با سنگی که به شیطان پرتاب می کرده است مانع از مزاحمت آن شده است. عمل سنگ اندازی به ستون نماد شیطان در سنت حج یادگار عمل شجاعانه ی ابراهیم شمرده می شود.

ایموتو عمل سنگ اندازی به ستون سنگی را عملی برای احیا و فعال کردن آن می داند. سه ستون در منا پیش از اسلام در اصل نماد جمیع ارواح اهالی بوده است و عمل سنگ اندازی آرزوی تولد دوباره و فعال شدن آن ها با فعال کردن ارواح، انرژی بالقوه آن ها را به خودمنتقل می کردند تا در عمل حج کعبه به فعلیت در آورند. در سطور آینده اشاره می کنیم، ایموتو بر این باور است که در کعبه نیز سه ستون پوشیده اما متناظر با ستون های منا وجود دارد که زائران انرژی کسب کرده در منا را به آن ها منتقل می کنند.

رسمی در ژاپن وجود دارد که هر ساله در روز سوم از ماه فوریه نخود سویا را به بیرون پرتاب می کنند و ورد⁴ اونی و سوتو- فوکو و اوچی⁵ را زمزمه می کنند. نام این رسم سئسوبون⁵ و معنای این عبارت این است: دیو برو بیرون- بخت به خانه بیا. روز چهارم فوریه برابر بافرا رسیدن بهار در سال نو در گاهشمار ژاپن باستان است و این حرکت نمادین در روز قبل انجام می گیرد. ایموتو می گوید در عصر باستان بجای نخود سویا سنگ ریزه پرتاب می کردند و هدف از این عمل جان بخشیدن به ارواح فوت شدگان بوده است. دیو برابر با روح رفته گان انگاشته می شود.

قربانی- قربانی پنجمین عمل واجب حج شمرده می شود. حجاج پس از عمل رمی در منا به قربانگاه می روند و هر یک به نسبت آرزوی رهائی از گناهان خود گوسفند، گاو یا شتر قربانی می کنند. البته هر چه تعداد ذبح و قربانی بیشتر بهتر تشخیص داده شده است.

⁴ 鬼は外、福は内=Oni wa soto-Fuku wa uchi.

⁵ 節分=Setsubun

حلق و تقصیر- ششمین عمل حج حلق و تقصیر است. عمل حلق تراشیدن موی سر است و تقصیر تنها مقداری از موی سر را قیچی کردن یا ناخن خود را گرفتن است. جمله اعمال قربانی، حلق و تقصیر در منا صورت می گیرند.

طواف حج- اوج رسم حج طواف کعبه قبله ی مسلمانان است که هفتمین عمل حج را تشکیل می دهد. طواف کعبه در روز سیزده یا چهاردهم ذیحجه صورت می گیرد. قبل از پرداختن به عمل مقدس طواف لازم است در باره خود سازه کعبه کمی سخن رانده شود. بوضوح می توان گفت واژه کعبه به معنای سازه مکعب شکل است(فرتور 4) اگر چه بعداً خانه خدا یا خانه الله نامیده شد. کعبه در مرکز مسجد الحرام قرار دارد، ارتفاع کعبه حدود پانزده متر و دیوارهای آن از سنگ ساخته شده اند. موقعیت آن در 21 درجه و 24 دقیقه شمالی و 39 درجه و 48 دقیقه شرقی تعیین شده است. گوشه شمالی آن به رکن عراقی، گوشه جنوب آن به رکن یمنی و گوشه شرقی آن به رکن حجرالاسود و گوشه غربی آن به رکن شامی (دریای سرخ) شناخته می شود. حجرالاسود(سنگ سیاه) در گوشه شرقی درون سازه کعبه در ارتفاع یک متر ونیم از زمین قرار دارد. در روایات آمده است که در ابتداء ابراهیم کعبه را می سازد⁶ و سپس با غلبه و رواج اسلام در مکه سازه کعبه بازسازی شد و به شکل کنونی آن در آورده شده است⁷.

حجرالاسود یا سنگ سیاه درون سازه کعبه سنگ بیضی شکلی به طول 5.1 متر است که مسلمانان باور دارند سنگی آسمانی(بهشتی) است(فرتور 5) و توسط حضرت آدم برای نجات انسان به روی زمین آورده شده است. روایت است که حجرالاسود به عنوان دست خدا و در ابتداء سفید بوده است. پس از این که دست های گناه آلود حجاج آن را لمس کردند به تدریج رنگ سیاه بخود گرفت⁸. در جوار سازه کعبه حجر اسماعیل فرزند ابراهیم و مادرش هاجر قرار دارد(فرتور 4 شماره 5). حجر اسماعیل دیوار نیم دایره ای است به طول 10 متر که حجاج باید به دور آن طواف کنند بدون آن که به درون آن وارد شوند. ناودان سقف کعبه روی محوطه ی درون حجر اسماعیل تعبیه شده است تا باران(رحمت) به این قسمت بریزد. سازه دیگری که در جوار کعبه وجود دارد و حجاج نسبت به آن ارجح می گذارند مقام ابراهیم است(فرتور 4 شماره 7).

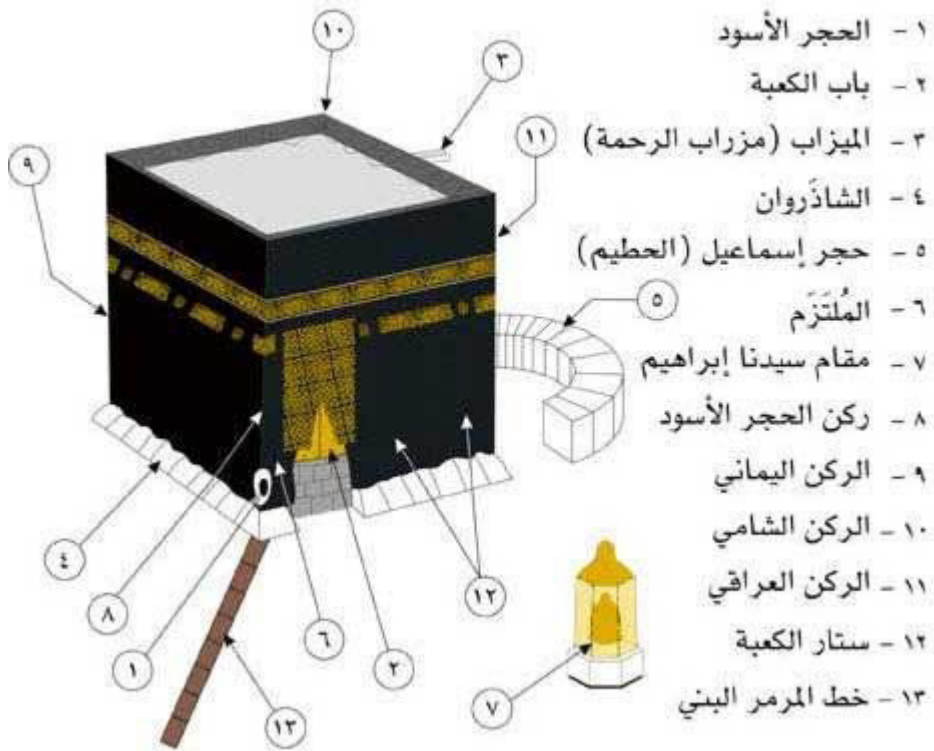
6 نظریه ای هست که باور دارد کعبه را هخامنشیان ساخته اند و آن سازه ای بوده است که به عنوان آتشکده مورد استفاده قرار می گرفته است. ابراهیم تنها بوسیله خدا از وجود آن آگاه می شود و بدستور خدا آن را تمیز می کند و دیوارهای آن را بالا می برد. ماجرای مفصل کعبه را از زبان سیاوش اوستا بشنوید.

<http://www.youtube.com/watch?v=v6QQ0dwFeg8>

7 <http://www.hawzah.net/per/k/asar/>

8 همانجا

(قبلة المسلمين)

فرتور 4 مجموعه ی سازه ی کعبه

فرتور 5 حجرالاسود یا سنگ سیاه در گوشه ی کعبه

حجاج در گوشه ای که حجرالاسود قرار دارد طواف خود را بسمت دست چپ شروع می کنند و پس از هفت بار چرخش در همان جا طواف را به پایان می رسانند. سه چرخش اول سریع و بقیه را آهسته با قدم های معمولی انجام می دهند. حجاج در طول عمل مقدس طواف سعی می کنند کعبه و حجرالاسود را لمس کنند، آن را ببوسند یا پیشانی خود با آن تماس دهند. اگر حجاج در حین طواف به عقب خود بنگرند طواف آن ها باطل می شود باید از ابتداء عمل طواف را تکرار کنند.

پس از پایان عمل طواف حجاج باید دو رکعت نماز بجای گذارند و سپس به عمل سعی صفا و مروه به پردازند. عمل سعی صفا و مروه را در سطور آینده توضیح خواهیم داد.

ایموتو بر این باور است که قبل از اسلام کعبه اصولاً محل دفن مردگان بوده است. پس از دفن به دور مردگان می چرخیدند تا با انتقال انرژی خود سبب تولد دوباره آن ها بشوند و یا صعود روح آن ها را به آسمان یاری رسانند. وجود اجساد اسماعیل و هاجر و تمایل مردم نقاط مختلف دنیا به دفن مردگان خود در اطراف کعبه می تواند شاهی بر این نظریه باشد.

به دور مرده یا تابوت چرخیدن رسم رایجی در فرهنگ ها یا آئین های مختلف دنیا بوده است. مردم ایران باستان به دور نقش رستم آرامگاه داریوش و یا آرامگاه کوروش که هر دو سازه ای سنگی هستند طواف می کرده اند. این دو سازه دو کعبه زرتشتی شناخته شده است. در گرگان ترکمنان هفت بار به دور مرده خود می چرخند.

در آئین شینتو مذهب دیرینه ی ژاپن یا آئین بودیسم هفت بار به دور تابوت متوفا می چرخند. ایموتو تاکید می کند چرخش به دور سازه ای در نقاط جهان رسم بسیار مرسوم بوده است. نه فقط به دور مرده نمونه های بسیاری از جمله ساختمان های مهم مثل قصر، معبد و غیره می چرخیدند تا از آن انرژی کسب کنند یا با انتقال انرژی خود به آن پایداری بخشند.

قبل از اسلام در کعبه بت های فراوان به نقلی حدود 360 بت وجود داشته است که یکی از آن ها با برخورداری از اهمیت ویژه به نام هُئیل⁹ بوده است که نماد مرگ و حیات یا سالمندی و نوزادی شمرده می شده است. حضرت محمد پس از غلبه بر مکه بت های کعبه از جمله هُئیل را می شکند و به بیرون پرتاب می کند.

هُئیل مجسمه ای بوده است ساخته شده از طلا، زمرد و عقیق، بر گرفته از تفکر مرگ و حیات. در مجاورت کعبه چاهی وجود دارد که مردم قبل از اسلام باور داشتند هُئیل پس از مرگ به درون این چاه رفته است ولی او در شکل نوزادی از مجرای چاه در قالب سنگ سیاه (حجرالاسود) که به سنگ ناف نامبر بوده است زاده می شود.

قبل از اسلام مردم حجرالاسود را سنگ ناف یا به مانند سر نوزادی (به فرتور 5 خیره شوید) می پنداشتند که از شکم مادر ظاهر می شود. حجرالاسود "ناف جهان" بود و طواف بدور آن و پیشانی سائیدن به آن آرزوی تولد فرزند خدا (فرزند پسر برای خود) بوده است.

ایموتو در رابطه با حجرالاسود و خانه ی خدا پنداشتن کعبه داستان یعقوب پسر اسحاق فرزند

9 بت هُئیل از شام به مکه آورده شده بود و پیروان آن از قبیله جُرهم، قبیله ای که خود اسماعیل به آن تعلق داشته است بوده اند. اسماعیل اصولاً عرب نبوده است اما عرب شده یا "مستعربه" نامیده می شده است. مردم قبیله جُرهم از نژاد مردم بین النهرین یا میان رودان بوده اند.

ابراهیم را شاهد می آورد. یعقوب برای سفر به خانه ی برادر زن اسحاق (دائی خود) حرکت می کند اما با تاریکی شب مواجه می شود و مجبور به توقف در بیابان. سنگی پیدا می کند و بر آن سر می گذارد اما زمانی که بخواب فرو می رود فرشتگانی را که میان آسمان و زمین رفت و آمد می کنند و در جوار آن ها ابراهیم را در خواب می بیند که به یعقوب می گوید: "من پدر بزرگ تو خدای ابراهیم پدر اسحاق هستم، این سرزمین را به تو هدیه می کنم". یعقوب پس از بیدار شدن روی سنگ روغن می ریزد و محل خواب خود را خانه ی خدا نام می گذارد. ایموتو معتقد است در کعبه نیز نردبانی وجود دارد که از کف زمین تا سقف آن ایستاده گذاشته اند.

افزون بر حجرالاسود، چاه و نردبان، ایموتو می گوید سه ستون متناظر با سه ستون ابلیس (شیطان) در منا داخل کعبه وجود دارد که نماد سه ایزد بانو است و بی شک مقام مقدسی داشته اند.

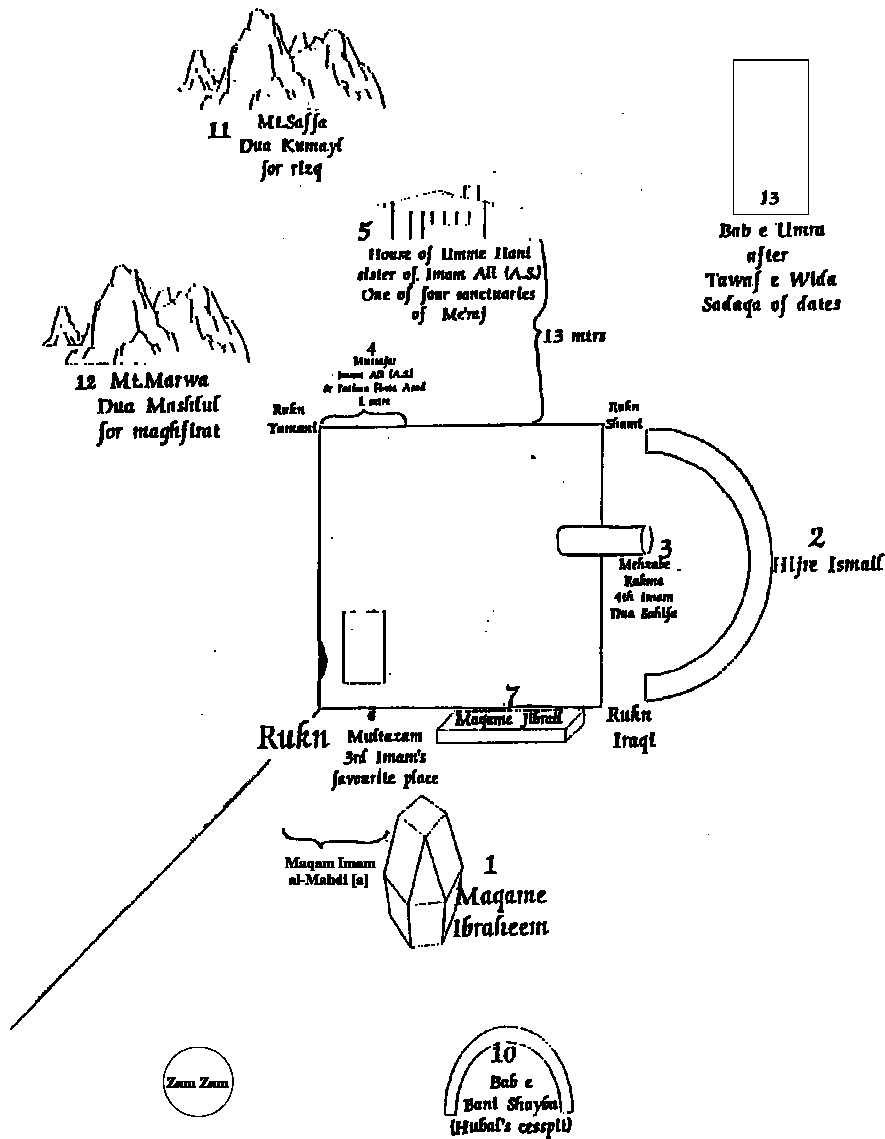
سعی صفا و مروه- پس از خواندن دو رکعت نماز طواف که عمل هشتم حج شمرده می شود حجاج به عنوان نهمین عمل حج پیاده روی فاصله ی میان صفا و مروه را آغاز می کنند. صفا و مروه دو تپه کوهی اند اطراف مکه (فرتور 6). مسیر عبور هم اکنون از طریق سالی انجام می گیرد. حجاج پیاده روی خود را باید از صفا شروع کنند و به مروه پایان دهند. رفت و برگشت جمعاً هفت پیمایش را تشکیل می دهد.

مسلمانان معتقدند حضرت آدم از آسمان بر روی کوهی که هبوط می کند صفا نامیده و حوا بر روی کوهی که هبوط می کند مروه نامیده شده است¹⁰. در ضمن باور دارند که پیمودن فاصله میان صفا و مروه پس از اتفاقی که برای هاجر و فرزندش اسماعیل رخ داد به عنوان رکنی از ارکان حج و شعاری از شعاعر خدا قرار داده شد.

زمانی که ابراهیم هاجر همسر و اسماعیل پسر خود را در بیابان بدست خدا رها کرد، هاجر برای حفظ جان کودک خود در پی جستجوی آب، فاصله ی صفا تا مروه را هفت بار پیمود تا لحظه ای که زیر پای اسماعیل چشمه آب بیرون جوشید. حرکت هاجر برای حفظ جان کودک خود در میان مسلمانان تعبیر الهی و مذهبی بخود می گیرد و عمل سعی در سنت حج واجب و مقدس بحساب آمده است. سعی صفا و مروه نشانه توسل به رب و اطاعت و جلب شفاعت او شمرده می شود. راه میان صفا و مروه ظاهراً مستقیم است و همین پیاده روی مستقیم تمرینی شمرده می شود تا انسان در زندگی برای نجات و رستگاری خود کنش و منش مستقیم را فراموش نکند.

¹⁰<http://shiaha.com/1389/08/%D8%B1%D8%A7%D8%B2-%D8%B9%D8%AF%D8%AF-%D9%87%D9%81%D8%AA-%D8%AF%D8%B1-%D8%B3%D8%B9%DB%8C-%D8%B5%D9%81%D8%A7-%D9%88-%D9%85%D8%B1%D9%88%D9%87/>

PLACES OF IBADA IN HARAM AL-SHARIF

فرتور 6 موقعیت دوکوه صفا و مروه نسبت به کعبه

همان گونه که در ویدئو کلیپ زیر مشاهده می شود حجاج در حین پیاده روی مستقیم از سالن مجلی هستند که صفا و مروه را بهم مرتبط می کند، در انتهای سالن شمایل کوهی بچشم می خورد. به یقین می توان حدس زد زحمات و مشقات هاجر و فرزندش اسماعیل در پیمودن راه بین صفا و مروه بارها بیشتر بوده است.

<http://www.bing.com/videos/search?q=+%D8%B3%D8%B9%DB%8C+%D8%B5%D9%81%D8%A7+%D9%88+%D9%85%D8%B1%D>

ایموتو بیمودن فاصله میان صفا و مروه یا عمل سعی را چالشی برای حیات می داند. سعی واقعیت مرگ و زندگی را بنمایش می گذارد. او روایت داستان مشابهی را در ترکیه معرفی می کند.

در ترکیه روایت شده است که عروس زمانی که قصد رفتن به خانه ی داماد را می کند یک پیرمرد او و همراهانش را رهبری می کند. پیرمرد به همه ی همراهان گوشزد می کند چنانچه در این سفر کسی به عقب خود نگاه کند جا در جا به سنگ بدل می شود. پس از اندکی راه پیمائی شخصی نگران می شود و به عقب خود نظر می اندازد و طبق گفته پیرمرد فوری سنگ می شود. همراهان عروس هم به عقب خود نگاه می کنند تا از ماجرا واقف شوند همگی تبدیل به سنگ می شوند. در نهایت عروس هم به عقب نگاه می کند و او هم سنگی می شود. سنگ شدن افراد در صورتی که به عقب خود نگاه کنند مصداق باطل شدن طواف کعبه است در صورتی که حاجی به عقب خود نگاه کند.

پیرمرد رهبر گروه هم به سبب صعب العبور بودن راه کوهستانی در میان راه جان می دهد. سعی صفا و مروه هم نمونه ی تلاشی است که برای رهائی از مرگ و نگهبانی از جان انجام می گیرد. پیرمرد در این روایت نشانه ی مرگ و عروس نماد حیات بوده است.

طواف نساء، نماز نساء- عمل دهم و یازدهم حج را تشکیل می دهند. برای حلال شدن زن به مرد و مرد به زن واجب است این نوع طواف نیز صورت بگیرد. نیت طواف تفاوت دارد حال آن که عمل طواف کعبه یکسان است.

بیتوته در منا و رمی جمره- عمل دوازدهم و سیزدهم حج می باشند. شب یازدهم و دوازدهم ذیحجه را تا غروب حجاج باید در منا بیتوته کنند و در روز عمل رمی را انجام بدهند. این بار به هر سه ستون شیطان(ابلیس) باید یکی هفت سنگ پرتاب کنند.